

www.galarna.si

Heather Morris: *The Tattooist Of Auschwitz*

Prevod: Ljubica Karim Rodošek

Copyright © Heather Morris, 2018*

*Originally published in the English language as THE
TATTOOIST OF AUSCHWITZ by Zaffre, an imprint of
Bonnier Zaffre Limited, London.*

*Published in Slovenia by arrangement with P. & R. Permissions &
Rights Ltd. & Bonnier Zaffre Limited*

© za Slovenijo: Hiša knjig, Založba KMŠ 2018

Vse pravice pridržane.

*Brez predhodnega pisnega dovoljenja je prepovedano uprizarjanje,
reproduciranje, distribuiranje, dajanje v najem, javna priobčitev,
predelava ali druga uporaba tega avtorskega dela ali njegovih delov
v kakršnemkoli obsegu ali postopku, vključno s fotokopiranjem,
tiskanjem, javnim interaktivnim dostopom ali shranitvijo v
elektronski obliki.*

Slika na naslovnici: Shutterstock

Distribucija: Aurora AS d. o. o.,

p. p. 168, 4290 Tržič

Tel. +386 (0)59 932 107

www.galarna.si

CIP - Kataložni zapis o publikaciji

Univerzitetna knjižnica Maribor

821.111-31

MORRIS, Heather

Tetovator iz Auschwitz / Heather Morris ; prevod Ljubica
Karim Rodošek. - 1. izd. - Maribor : Hiša knjig, Založba KMŠ,
cop. 2018

Prevod dela: The tattooist of Auschwitz

ISBN 978-961-7035-53-7 (trda vezava)

ISBN 978-961-7035-54-4 (broš.)

COBISS.SI-ID 94115329

Heather Morris

TETOVATOR IZ AUSCHWITZA

Prevod:

Ljubica Karim Rodošek

»Tetovator iz Auschwitza je izjemen dokument, ki je ustvarjen več kot sedemdeset let po dogodkih, ki jih opisuje, in nas opominja, koliko je zgodb, ki nikoli ne bodo povedane. Opominja nas, da je prav vsaka od nepredstavljivo velikega števila žrtev holokavsta posameznik z edinstveno zgodbo ... In ta zgodba je izjemna, tudi če jo primerjamo z drugimi zgodbami o holokavstu – je hkrati ganljiva, izzivalna, navdihujoča in, seveda, nudi vpogled v enega najgrozljivejših dogodkov v človeški zgodovini. Heather Morris pripoveduje Laletovo zgodbo z dostojanstvom in zadržanostjo, nikoli ne dovoli, da bi v zgodbo zašel njen glas, prav tako ne dovoli, da bi ljubezenska zgodba prevladala nad poglavitno vsebino, ki govori o iztrganosti iz doma, o trpljenju in preživetju. To je zgodba o skrajnih človeških ravnanjih, ki obstajajo druga ob drugem: preračunljiva brutalnost ter impulzivna in nesebična dejanja ljubezni. Težko si zamislim, da zgodba koga ne bi posrkala vase, ga izzvala in ganila. Brez zadržkov bi jo priporočil vsakomur, ne glede na to, ali je prebral že na stotine zgodb o holokavstu ali nobene.«

Graeme Simsion – avtor knjig *Projekt Rosie*, *The Rosie Effect*, *The Best of Adam Sharp* in *Two Steps Forward*.

»Izjemna zgodba o enem in edinem življenju in njegovi veliki ljubezni. Heather Morris previdno poustvari pot enega človeka skozi enega najhujših obdobij in krajev na svetu, ko trenutki odločne volje, divje vztrajnosti – celo sreče in srečnega naključja – ustvarijo čudež, ko se vztrajno upanje in sanje pretvorijo v

dolgo in čudovito življenje. Njen Lale ustreza eni od idej Viktorja Frankla: »Človekova odrešitev je skozi ljubezen in v ljubezni.«

Ashley Hay – avtorica knjig *A Hundred Small Lessons*, *The Railwayman's Wife* in *The Body in the Clouds*.

Heather Morris je rojena na Novi Zelandiji, zdaj živi v Avstraliji. Medtem ko je več let delala v veliki javni bolnišnici v Melbourneu, je proučevala in pisala scenarije, enega od teh je izbrala Akademija nagrajenih scenaristov v ZDA. Leta 2003 so Heather predstavili starejšemu gospodu, ki »bi morda imel zgodbo, ki bi jo bilo vredno povedati«. Dan, ko je srečala Laleta Sokolova, je za vedno spremenil tako njegovo kot njeno življenje. Prijateljstvo je raslo in Lale se je podal na pot samooskrunitve, zaupal ji je najgloblje podrobnosti svojega življenja med holokavstom. Heather je Laletovo zgodbo sprva zapisala kot scenarij – ki se je visoko uvrščal na mednarodnih tekmovanjih – nato pa ga je preoblikovala v svoj prvenec z naslovom *Tetovator iz Auschwitza*.

V spomin na Laleta Sokolova.

Hvala, ker si mi zaupal, da povem tvojo in Gitino zgodbo.

PROLOG

Lale se trudi, da ne dvigne pogleda. Iztegne roko in vzame kos papirja, ki mu ga izročijo. Petmestno številko mora vtetovirati na roko deklice, ki mu je izročila listič. Na njeni roki je že številka, toda zbledela je. Zapiči iglo v njeno levico in izoblikuje številko 3, pri čemer skuša biti nežen. Priteče kri. Toda igla ne prodre dovolj globoko in ponovno mora oblikovati številko. Deklica se ne zdrzne od bolečine, za katero Lale ve, da ji jo povzroča. *Posvarili so jih – ničesar ne reci, ne stori ničesar.* Obriše kri in v rano zdrgne zeleno črnilo.

»Pohiti!« zašepeče Pepan.

Lale je prepočasen. Tetovirati roke moških je ena stvar, toda skruniti telesa mladih deklet je grozljivo. Ko dvigne pogled, Lale vidi moškega v belem plašču, ki počasi koraka ob vrsti deklet. Vsake toliko se ustavi, da preveri obraz in telo kakšne prestrašene mladenke. Končno prispe do Laleta. Medtem ko nežno drži roko, moški v belem plašču z eno roko grobo zagradi

dekličin obraz in ga obrača z ene v drugo stran. Lale se zazre v oči prestrašene deklice. Njene ustnice se premaknejo in že hoče nekaj reči. Lale močno stisne njeno roko in jo ustavi. Ona ga pogleda, Lale pa ji tiho zasika: »Ššššš.« Moški v belem plašču izpusti njen obraz in odkoraka stran.

»Pridno dekle,« zašepeta, ko ji na levico vtetovira preostale štiri številke – 4902. Ko konča, zadrži njeno roko še nekoliko dlje, kot je treba, in jo ponovno pogleda v oči. Na hitro se ji nasmehne. Ona mu nasmeh vrne, pravzaprav zgolj nekoliko priviha ustnice navzgor. Njene oči pa plešejo pred njim. V istem trenutku, prav v tisti sekundi njegovega življenja, mu srce hkrati umre in prvič začne biti, razbija mu in grozi, da mu bo skočilo iz prsi. Omotičen pogleda v tla, za katera se mu zdi, da se majejo pod njim. Predenj potisnejo naslednji kos papirja.

»Pohiti, Lale!« nervozno zašepeta Pegan.

Ko ponovno dvigne pogled, je ni več.

1. poglavje

April 1942

Lale se pelje čez pokrajino z dvignjeno glavo in se drži zase. Štiriindvajsetletnik ne vidi nobenega smisla v tem, da bi spoznal moškega poleg sebe, ki občasno zakinka na njegovem ramenu; Lale ga ne odrine. Je eden izmed mnogih mladih moških, strpanih v vagone, ki so namenjeni prevozu živine. Ker ne ve, kam so namenjeni, se je Lale oblekel v svoja običajna oblačila: oprijeto obleko, belo srajco in kravato. *Vedno se obleci, da napraviš vtis.* Skuša oceniti velikost zaprtega prostora. Vagon je širok kakšna dva metra in pol. Toda dolžine ne more tako zlahka uganiti. Skuša prešteti moške, ki potujejo z njim. Zaradi glav, ki neprestano poskakujejo gor in dol, se končno preda. Ne ve, koliko je vagonov. Hrbet in noge ga pečejo. Obraz ga srbi. Njegovo dva dni staro strnišče je opomnik, da se ni ne obril ne okopal, odkar so se pred dvema dnevoma vkrcali. Počuti se vse manj podoben sebi.

Ko se moški skušajo zaplesti v pogovor z njim, se odzove s spodbudnimi besedami in skuša njihov strah spremeniti v upanje. *Resda stojimo v dreku, toda ne dovolimo si, da bi utonili v njem.* Za ta komentar so nanj letele žaljive pripombe. Obtožbe zaradi tega, ker pripada zgornjemu sloju. »Zdaj pa poglej, kam te je to pripeljalo.« Ne zmeni se za opazke in na srepe poglede odgovarja z nasmeški. *Koga skušam prelisičiti? Prav tako prestrašen sem kot vsi tukaj.*

Mladenič se prebija med telesi, njegov pogled je prikovan na Laleta. Nekateri moški ga odrinejo, ko se prebija mimo njih. *Tvoj prostor je le toliko, če si ga narediš za svojega.*

»Kako si lahko tako miren?« reče mladenič. »Imeli so puške. Pesjani so s puškami namerili v nas in nas odgnali na ta ... ta živinski vlak.«

Lale se mu nasmehne. »Tudi sam nisem pričakoval tega.«

»Kaj misliš, kam nas peljejo?«

»Saj ni pomembno. Le to imej v mislih, da smo vsi tukaj zato, da bodo naše družine doma na varnem.«

»Kaj pa, če ...«

»Nobenih 'kaj pa če'. Ne vem, ti ne veš, nihče od nas ne ve, kam gremo ali zakaj nas peljejo tja. Le storimo, kar nam ukažejo.«

»Bi poskusili in jih napadli, ko se ustavimo, glede na to, da smo v številčni premoči?« Mladeničev blede obraz je poln zmedene agresije. S stisnjenimi pestmi ubogo maha pred seboj.

»Mi imamo le svoje pesti, oni imajo puške – kdo misliš, da bo v tem boju zmagal?«

Mladenič se pogrezne v tišino. Z ramenom zadane ob

Laletove prsi in Lale zazna maščobo in pot v njegovih laseh. Fant spusti roke, ki mu mlahavo obvisijo ob telesu. »Jaz sem Aron,« reče.

»Lale.«

Drugi, ki stojijo okoli njiju, se vključijo v njun pogovor, dvigajo glave proti obema moškima, potem pa ponovno zapadejo v tiho sanjarjenje, globoko zatopljeni v svoje misli. Njihov skupni imenovalac je strah. In njihova mladost. In njihova religija. Lale skuša misli osvoboditi teoretiziranja o tem, kaj jih čaka. Povedali so mu, da ga peljejo na delo v Nemčijo, torej bo delal. Pomisli na svojo družino, ki je ostala doma. *Na varnem.* Žrtvoval se je in tega ne obžaluje, enako bi storil vedno znova, le da bi svojo ljubljeno družino obdržal skupaj doma.

Približno vsako uro mu ljudje zastavljajo podobna vprašanja. Lale, čeprav izmučen, začne odgovarjati: 'Počakaj in boš videl.' Začuden je, zakaj ta vprašanja naslavljajo nanj. Ne ve nič več, kot vedo sami. Ja, nosi srajco, obleko in kravato, toda to je le vidni del razlike med njim in moškim ob njem. *Vsi smo v istem umazanem čolnu.*

V natrpanem vagonu ne morejo sestiti, kaj šele leči. Stranišče nadomeščata dve vedri. Ko sta polni, se med moškimi vname prepir, ker se moški hočejo umakniti stran od smradu. To je pripeljalo le do tega, da so vedri prevrnili in razlili vsebino. Lale se oklepa svojega kovčka, upajoč, da bo z denarjem in oblačili, ki jih ima, morda sebe izvlekel od tam, kamor koli so že namenjeni, ali pa si vsaj kupil varno službo. *Morda bo tam na voljo delo, pri katerem bom lahko uporabil svoje znanje jezikov.*

Lale je imel srečo, da si je izbral mesto ob strani vagona.

Majhne špranje v deskah mu zagotavljajo pogled na mimo bežečo pokrajino. Piš svežega zraka pa mu pomaga pregnati slabost, ki se ga loteva v valovih. Čeprav je pomlad, so dnevi deževni, nebo pa oblačno. Občasno se peljejo mimo polj, posejanih s pomladnimi cveticami, in Lale se nasmehne pri sebi. Cvetlice. Že v mladosti je od matere izvedel, da dekleta in ženske ljubijo cvetje. Le kdaj bo lahko spet kakšnemu dekletu podaril rože? Ogleduje si jih, divje, njihove živahne barve drvijo mimo njegovih oči, ves travnik, odet v rdeče, se ziblje v vetriču, da je videti kot morje krvi. Zaobljubi se, da bo naslednje cvetlice, ki jih bo podaril, nabral sam. Še nikoli ni pomislil, da rastejo tudi v divjini v tako velikem številu. Mati jih je imela nekaj na svojem vrtu, toda nikoli jih ni nabrala in prinesla v hišo. V glavi je začel sestavljati seznam reči, ki jih bo storil, 'potem ko pridem domov' ...

Izbruhne nov prepir. Prerivanje. Vpitje. Lale ne more videti, kaj se dogaja, toda čuti prerivanje in premikanje teles. Nato vse potihne. In iz mraka se zasliši: »Ubil si ga.«

»Srečen pesjan,« nekdo zamrmra.

Ubogi pesjan.

Moje življenje je predragoceno, da bi se končalo v tej luknji.

•

Na poti je veliko postankov, nekje se zadržijo nekaj minut, drugje več ur, vedno zunaj mesta ali vasi. Lale lahko občasno prebere kakšno ime postaje, ko drvijo skozi: Ostrava, mesto, za katerega ve, da je blizu meje s Češkoslovaško in Poljsko;

Pszczyzna, ki potrdi, da so dejansko na Poljskem. Ostaja vprašanje brez odgovora: kje se bodo ustavili? Lale večino časa prebije izgubljen v svojih mislih. Razmišlja o svojem življenju v Bratislavi: o svoji službi, stanovanju, prijateljih – še posebej o svojih ženskih prijateljicah.

Vlak se ponovno ustavi. Zunaj je popolna tema; oblaki povsem zakrivajo luno in zvezde. Ali tema napoveduje njihovo prihodnost? *Stvari so takšne, kot so. Kar lahko vidim, čutim, slišim in vonjam v tem trenutku.* Vidi le može, kot je on sam, mlade in na poti v neznano. Sliši oglašanje praznih želodcev in hropenje izsušenih grl. Voha scalino, drek in telesne vonjave moških, ki se že dolgo niso okopali. Moški izkoristijo priložnost, ko jih ne premetava sem in tja, da lahko počivajo, ne da bi se jim bilo treba prerivati in se boriti za košček prostora. Zdaj več kot ena glava počiva na Laletu.

Iz nekaterih vagonov za njimi se slišijo glasni zvoki in se počasi prikradejo bliže. Možje so se odločili, da jim je dovolj in bodo skušali zbežati. Zvoki moških, ki se zaletavajo ob lesene stranice, in ropotanje z nečim, kar so očitno bila vedra za sranje, zbudijo vse. Kmalu se iz vsakega vagona zasliši hrup.

»Pomagaj ali pa se nam spravi s poti,« na Laleta zavpije ogromen moški, ko se zaleti v stranico vagona.

»Nikar ne trošite energije,« odvrne Lale.

Nekaj moških se ustavi in se jezno zazre vanj.

»Če bi te stene bilo mogoče podreti, kaj ne mislite, da tega kakšna močna kravja brca ne bi že opravila?«

Nekaj moških zastane in se jezno obrne k njemu.

Premlevajo o njegovi pripombi. Vlak plane naprej. Očitno

so tisti, ki so bili glavni, menili, da bodo tako najbolje prekinili nemir. Ljudje v vagonih se pomirijo. Lale zapre oči.

•

Lale se je vrnil v dom svojih staršev v Krompachy na Slovaškem, saj je slišal novice, da so Jude v majhnih mestih zajeli in jih odpeljali, da bi delali za Nemce. Vedel je, da jim ni več dovoljeno delati in da so tistim, ki so imeli svoja podjetja, ta zaplenili. Skoraj štiri tedne je pomagal okoli hiše, popravljaj reči z očetom in bratom, sestavljal novi postelji za svoja mala nečaka, ki sta prerasla zibelki. Njegova sestra je bila edina v družini, ki je služila denar. Bila je šivilja. Na delo je prihajala na skrivaj pred zoro in po tem, ko se je spustila tema. Njen delodajalec je bil pripravljen tvegati zaradi svoje najboljše delavke.

Nekega večera se je domov vrnila s posterjem, za katerega so njenemu delodajalcu naročili, naj ga obesi v izložbo trgovine. Bila je zahteva, da morajo vse judovske družine izročiti otroka, ki je star več kot osemnajst let, da ga bodo poslali na delo za nemško vlado. Govorice, kaj se je dogajalo v drugih mestih, so končno prispele v Krompachy. Zdelo se je, da je slovaška vlada še nadalje klonila pred Hitlerjem in mu dala tisto, ker je hotel. Na posterju je bilo z debelimi črkami napisano svarilo, da če ima katera od družin takšnega otroka in ga ne bo predala, bodo vso družino odpeljali v koncentracijsko taborišče. Max, Laletov starejši brat, se je takoj odločil, da bo šel, toda Lale ni hotel slišati za to. Max je imel ženo in dva majhna otroka. Potrebovali so ga doma.

Lale se je javil lokalnim oblastem v Krompachyju in se ponudil za transport. Uradniki, s katerimi je imel opravka, so bili njegovi prijatelji – skupaj so hodili v šolo in družine so se poznale med seboj. Laletu so povedali, naj se odpravi v Prago in se javi v za to zadolženem vladnem oddelku in počaka na nadaljnje napotke.

•

Po dveh dneh se živinski vlak ponovno ustavi. Tokrat je zunaj opaziti veliko premikanja. Psi lajajo, slišati je vpitje ukazov v nemščini, odpiranje zapahov ter žvenketanje odpirajočih se vrat vagonov.

»Izstopite iz vlaka, pustite svoje stvari,« vpijejo nemški vojaki. »Hitro, hitro! Pustite svoje reči na tleh!« Ker je na drugem koncu vagona, je Lale eden od zadnjih, ki zapustijo vlak. Ko se približuje vratom, vidi moškega, ki so ga ubili dan pred tem. Hitro mu zapre oči ter izreče kratko molitev za umrlega. Nato zapusti vagon, toda s sabo prinese vonj – ta se drži njegovih oblačil, njegove kože, vsakega njegovega vlakna. Pristane na pokrčenih kolenih, z rokami se dotakne gramoznih tal in nekaj trenutkov ostane v tem položaju. Sope. Izčrpan. Neznosno žejen. Počasi se dvigne, pogleda naokoli po na stotine začudenih moških, ki skušajo dojeti prizor pred seboj. Psi šavsajo in grizejo moške, ki so prepočasni. Veliko se jih opoteka, mišice njihovih nog po večdnevni neaktivnosti nočejo delovati. Kovčke, kupe knjig in uborno lastnino iztrgajo iz rok tistih, ki je nočejo prostovoljno predati ali pa preprosto ne razumejo navodil. Ta

dotatno pojasnijo močni sunki s puško ali pestjo v telo. Lale si ogleduje moške v uniformah. Odeti so v črno, grozeči. Dvojni S na ovratnikih njihovih jaken Laletu pove, s kom ima opravka. SS. V drugačnih okoliščinah bi morda občudoval dobro krojene uniforme, kakovost tkanine in to, kako urejeni so vsi videti.

Svoj kovček odloži na tla. *Kako bodo vedeli, da je to moj kovček?* Z grozo spozna, da kovčka ali njegove vsebine verjetno ne bo več videl. Roko si položi na srce, na denar, ki ga ima skritega v žepu suknje. Zazre se v nebesa in zajame svež, hladen zrak in se opomni, da je končno na prostem.

Odjeknejo streli in Lale poskoči. Pred njim stoji častnik SS s puško, usmerjeno v zrak. »Zgani se!« Lale se ozre nazaj proti izpraznjenemu vlaku. Veter začne raznašati obleke in knjige. Prispe nekaj tovornjakov in iz zadnjega dela se prikažejo mladi fantje. Hitro poberejo zapuščene stvari in jih naložijo na tovornjake. Lale na ramenih začuti težo. *Oprosti mama, tvoje knjige imajo.*

Skozi odprta vrata iz kovanega železa korakajo moški proti visokim, umazanim, rožnatim, opečnatim zgradbam z velikimi razglednimi okni. Vhod obkrožajo drevesa, na katerih je opaziti nove poganjke. Lale zakoraka skozi odprta železna vrata in se zazre v nemške besede, izpisane nad vrati.

ARBEIT MACHT FREI.

Delo te bo osvobodilo.

Ne ve, kje je ali kakšno delo naj bi opravljal, toda zamisel, da ga bo to osvobodilo, se mu zdi kot bolna šala.

Esesovci, puške, psi, odvzeta lastnina – tega si ni mogel predstavljati.

»Kje smo?«

Lale se obrne in ob sebi opazi Arona.

»Na koncu vrste, bi rekel.«

Aron ga kislo pogleda.

»Le stori, kar ti rečejo, in vse bo v redu.« Lale ve, da ne zveni preveč prepričljivo. Aronu se na hitro nasmehne in ta mu vrne nasmešek. Lale si tiho reče, naj se drži lastnega nasveta: *Stori, kar bodo zahtevali. In vselej opazuj.*

Ko so enkrat znotraj kompleksa, moške nanizajo v ravne vrste. Na čelu Laletove vrste je jetnik, ki sedi za majhno mizo. Oblečen je v jakno in hlače z modrimi in belimi navpičnimi črtami, na prsi pa ima prišit zelen trikotnik. Za njim stoji častnik SS s pripravljeno puško v roki.

Na nebu se zbirajo oblaki. Zasliši se oddaljeno grmenje. Moški čakajo.

Na čelo kolone prispe višji častnik, ki ga spremljajo vojaki. Ima oglati čeljust, oči, skrite pod košatimi črnimi obrvmi, ter tanke ustnice. Njegova uniforma je v primerjavi z uniformami njegovih spremljevalcev preprosta. Na njej ni dvojnega S. Njegovo vedenje daje vedeti, da je on glavni.

»Dobrodošli v Auschwitzu.«

Lale sliši besede, ki pa iztisnjene skozi ustnice, ki se komaj premikajo, ne zvenijo prepričljivo. To, da je moral pod prisilo zapustiti dom, bil potem kot živina pripeljan na ta kraj, zdaj pa je obkrožen z moškimi v uniformah nemške SS s pripravljenimi puškami, se mu zdi nezdružljivo s tem, da je dobrodošel – dobrodošel!

»Jaz sem poveljnik Rudolf Hoess. Sem poveljnik tukaj v

Auschwitzu. Nad vrati, skozi katera ste pravkar zakorakali, piše: 'Delo vas bo osvobodilo'. To je vaša prva lekcija, vaša edina lekcija. Delajte trdo. Delajte, kar vam je ukazano, in od tod boste odkorakali svobodni. Za neposlušnost bodo posledice. Tukaj vas bodo popisali in potem vas bodo popeljali v vaš nov dom: Auschwitz dve – Birkenau.«

Poveljnik opazuje njihove obraze. Hoče še nekaj povedati, toda prekine ga glasno grmenje. Ozre se proti nebu, tiho izgovori nekaj besed ter moškim odmahne z roko, se obrne in odkoraka stran. Predstave je konec. Njegovi spremljevalci pohitijo za njim. Nerodno razkazovanje, toda kljub temu zastrašujoče.

Popisovanje se začne. Lale opazuje, kako prvega jetnika v vrsti potisnejo proti mizam. Predaleč je, da bi slišal kratko izmenjavo besed, zato lahko le opazuje, kako moški v črtasti pižami, ki sedi za mizo, zapiše podatke in vsakemu jetniku izroči droben listič. Končno je na vrsti Lale. Povedati mora ime, naslov, poklic in imeni staršev. Izmučen moški za mizo zapiše Laletove odgovore z lepo pisavo in mu izroči listič, na katerem je zapisana številka. Med celim postopkom moški nikoli ne dvigne pogleda, da bi se zazrl Laletu v oči.

Lale pogleda številko: 32407.

Pomakne se naprej, premika se s tokom moških proti drugemu nizu miz, k drugi skupni jetnikov, ki nosijo zelene trikotnike, in drugi skupini častnikov SS, ki stojijo zraven. Zdi se, kot da ga bo žeja vsak čas premagala. Žejen in utrujen se zmede, ko mu iz roke iztrgajo listič papirja. Častnik SS mu z ramen strga jakno, strga rokav srajce na levi roki in mu roko